

**ВІДМІННОСТІ В ОКУПАЦІЙНІЙ
ПОЛІТИЦІ НІМЕЦЬКИХ ТА РУМУНСЬКИХ
ЗАГАРБНИКІВ НА ПОДІЛЛІ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Німецькі та румунські загарбники, захопивши влітку 1941 року Поділля (королівській Румунії дісталися землі між Дністром і Південним Бугом, на Поділлі – південні райони Вінниччини), крім спільності інтересів та заходів із колонізації загарбаної території, котру офіційний Бухарест вважав своєю військовою здобиччю, румунська окупаційна адміністрація, з огляду на «вічність перебування» на цій землі, намагалася в певній мірі здійснювати власну політику, відмінну від німецької. Ці розбіжності знайшли своє вираження, зокрема, в підходах до реалізації на теренах Поділля освітньої програми, ставлення до низки аспектів ідеологічної діяльності, вирішення «єврейського питання», використання «трофейної» робочої сили та ін.

Що стосується «німецького бачення» перспектив розвитку освіти на окупованих східних територіях, то воно промовисто виражене у висловлюваннях правителів рейху.

А. Гітлер: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати й писати, то згодом це обернеться проти нас. Освіта дасть більш розвинутим із них можливість вивчати історію, оволодіти історичним досвідом, а звідси – розвивати політичні ідеї, які не можуть не бути шкідливими для наших інтересів... Не можна, щоб вони знали більше, ніж розуміння дорожніх знаків. Навчання в сфері географії може бути обмежене єдиною фразою – «столиця рейху – Берлін». Математика і все інше їм абсолютно зайві» [1].

Г. Гімлер: «...Кожна освіта... є небезпечною... Коли людина має освіту вищу, ніж це потрібно, вона стає носієм ре-

волюційного руху. Важливим є, щоб інтелігентна українка замість того, щоб вчитися в Україні, виробляла в Німеччині детонатори...» [2].

Е. Кох: «Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, а для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобу і тубільцеві-робітнику освіта лише зашкодить» [3].

Німці дозволяли функціонування тільки початкових (народних) та професійних шкіл, котрі мали забезпечити мінімальний рівень освіти молодшого покоління, підготувати його до виконання найпростіших функцій у сільському господарстві та промисловому виробництві, ремеслі й торгівлі, що, зокрема, підтверджено у постанові за номером тридцять чотири «VII секції вермахту зони Б (Україна)» стосовно навчання, яка побачила світ 29 грудня 1941 року. В ній йшлося:

«[...] IV. Навчання. Згідно з постановою № 30 від 8.12.41 р. початкові школи дозволені. Крім того дозволені: промислові, сільськогосподарські, лісогосподарські професійні школи, так само як професійні курси жіночого персоналу для навчання ведення господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни.

Не дозволено: вищі навчальні заклади: університети, політехнічні інститути; вищі школи: гімназії, ліцеї та інші подібні заклади; середні школи; семінари, загальні середні школи; професійні школи: загальні школи зі спеціалізацією для певної спеціальності...» [4].

У контрольованій же румунами «Трансністрії» запроваджувався значно вищий освітній щабель:

«...Кожен громадянин повинен посилати своїх дітей до школи виключно по сьомий клас, де є навчання обов'язкове, – йшлося, зокрема, в розпорядженні претури Станіславчицького району. – Не відвідувати школи можуть тільки випадково, як по хворості. Батьки, що не посилатимуть своїх дітей

до школи, будуть оштрафовані в сумі 50 крб., або трудовими» [5].

Найбільш повно декларативні наміри румунської окупаційної адміністрації в освітній політиці проголошено в наказі № 94 від 14 жовтня 1942 року за підписом губернатора «Трансністрії» Г. Алексяну [6].

В преамбулі цього документу відмічається, що «освіта в Трансністрії передбачає:

а) виховання і навчання молоді, підготовку необхідних Губернаторству професіоналів;

б) духовне приєднання області до європейської культури;

в) підготовку відданих Румунській державі громадян».

У наступних розділах повідомляється, що структуру освітніх закладів складають дитячі садки, початкові школи, середні школи (протогімназії та гімназії), університет, навчальні заклади вищої школи. Навчання в дитячих садках, які створюються для виховання дітей віком до п'яти років включно, не обов'язкове. Відвідувати їх мають право малята обох статей.

Обов'язковою мала стати початкова 4-річна освіта, причому безкоштовною «для всіх дітей із Трансністрії». Вона уявлялась як перша сходинка у здобутті знань.

Потім учні повинні були освоїти наступний освітній щабель, відвідуючи до досягнення 14-річного віку протогімназії, де навчання теж передбачалось як обов'язкове і мало завершитись здобуттям ними семирічної освіти та однієї із професій у відповідності з економічними потребами району, в якому мешкали.

Забезпечення середньою освітою покладалось на гімназії та професійні школи (після 4-річного навчання в них). Їхні випускники одержували б право вступу у вищі навчальні заклади. Щоправда, із вузів на території «Трансністрії» функціонував лише один – відкритий 7 грудня 1941 р. Одеський університет [7].

Архівні документи проливають також світло на джерела фінансування вчителів та розмір плати за навчання.

«27/X.1941 р.

Директору школи с. Садки.

На основі розпорядження пана префекта і інспектури Тульчинського повіту повідомляємо:

а) в I – IV і V – VII класах навчання загальнообов'язкове і безплатне. Вам необхідно вжити рішучих заходів до охоплення всіх дітей школою і добитися 100 % відвідування.

б) в VIII – X класах плата за навчання така ж, як і при радвладі...

Інспектор шкіл» [8].

«Згідно директиви префектури від 11/XI.1941, доводимо до вашого відома, що утримання шкіл і оплата вчителів кожного села проводиться колгоспниками... Заробіток вчителям виплачується – 50 % продуктами з колгоспів, а 50 % – грошми після затвердження Губернатором штату та розміру ставок вчителям.

Інспектор шкіл [9].

Невдовзі румунська окупаційна адміністрація «забула» про безкоштовність навчання, встановивши плату за одного учня на рівні 15 рейхсмарок, навіть більше, ніж у німецькій зоні окупації Вінниччини, де за навчання у 1 – 4 класах платили 100 крб. (10 марок), у 5 – 7 класах (в 1941 – 1942 навчальному році) – 200 крб. (20 марок) [10]. З 1 квітня 1942 р. розмір плати за навчання подвоївся [11], що виявилось вкрай проблематичним для істотно пограбованих мешканців Північної «Трансністрії». Нерідко «забувалось» і саме навчання – у пору гарячих сезонних польових робіт школи закривались, учні йшли допомагати батькам, а вчителі, «співпрацюючи з властями, слідкували за тим, щоб усе населення було залучене до праці» [12].

Різні підходи були стосовно використання населенням радіозасобів. Якщо німці безжалісно розстрілювали кожного,

хто осмілювався користуватись радіоприймачем, то в «Трансністрії» здійснювалась навіть певна радіофікація окремих населених пунктів:

«1. В м. Шпикові Тульчинського повіту організовується радіовузол, який буде транслювати у певних точках радіопередачі з Румунії радіостанції «Бухарест».

...4. Список абонементів для трансляції перевіряється жандармерією і затверджується претором району.

5. Такса за слухання радіопередач встановлюється з кожного репродуктора по 3 німецьких марки в місяць...

6. Програма щоденних передач: з 7 до 8 год. ранку, з 14 до 15 год. із 18 до 23 год. вечора» [13]. (Постанова претури Шпиківського району від 10 січня 1942 р.).

Проте з особливою увагою та ретельністю румунська окупаційна адміністрація (тут у неї не було відмінностей від німецької) поставилась до ідеологічних застережень, що виключали існування будь-яких елементів та проявів радянсько-більшовицької ідеології.

«27/X.1941 р.

Директору школи с. Садки.

[...]

в) із шкільних бібліотек вилучіть книжки більшовицького змісту і надішліть до інспектури до 30 жовтня.

г) негайно надішліть відомості про вашу партійність до війни.

Інспектор шкіл» [14].

«28.IX.1942.

Директору школи с. Гальжбіївка.

Згідно розпорядження дирекції Губернаторства Трансністрії за № 63280/942 р. Ви повинні у 3-денний строк зібрати і направити в інспектуру шкіл всю радянську агітаційну літературу. У підручниках портрети і агітаційні матеріали, статті повинні бути вирізані чи заклесні. За виконання відповідаєте персонально.

Субінспектор шкіл Ямпільського району» [15].

«[...]

5. Дирекція культури наказом за № 4238/943 р. у зв'язку із вилученням радянських підручників із шкіл, пропонує всім учителям викладати тільки за конспектами, перевіреними директором школи...

Субінспектор Врабле» [16].

«2.2.1943

Директору [школи] с. Гальжбіївка.

...У деяких школах поміж дітей поширюються брошури, що містять піонерські пісні та вірші, не дозволені законом. Дирекція культури наказом № 6996/943 ставить до відома директорів шкіл: негайно скласти списки колишніх комсомольців, піонерів і жовтенят і тримати цих дітей під особливим наглядом, особливо в справі поширення вищевказаних брошур. Спостерігати, щоб діти не проводили ніяких зборів...» [17].

Така ж увага проявлялась і до педагогічного корпусу. Учительські колективи навчальних закладів формувались виключно з фахівців, які не були прорадянського налаштування, лояльно ставилися до нової влади. Крім того вони визначались як моральні керівники села, мали служити прикладом для односельців, а тому згідно з наказом № 1/943 Дирекції культури, усі мали бути християнської віри, вінчатись та обов'язково хрестити своїх дітей [18].

Про серйозність боротьби із комуністичною ідеологією на громадську свідомість населення свідчить і факт відкриття при Одеському університеті Інституту антикомуністичної пропаганди [19].

В той же час траплялися розпорядження такого змісту:

«15. IX. 1942 р.

Всім старостам сіл.

Згідно розпорядження Тульчинської повітової Префектури № 872 від 19 вересня 1942 р., пропонується Вам вжити за-

ходів по збереженню колишніх радянських архівів, політичних книг, бібліотек і не допускати знищення їх.

Претор Шпиківського району» [20].

Якщо німці карали смертю осіб, котрі займалися самоговарінням, то румуни заохочували таких, щоправда, переслідуючи при цьому мету отримання економічного зиску:

«11.02.1942 р.

Старості с. Джугастра

На основі наказу губернаторства Трансністрії № 1092 1942 року про те, що можна видавати дозвіл приватним особам на виготовлення горілки із хліба, фруктів та інших продуктів [21], про що маємо честь довести Вам до відома і оголосити населенню про те, що бажаючі особи приступити до цього виробництва повинні мати дозвіл районного претора, довідку лікаря про стан приміщення, в якому здійснюватиметься робота, реєстрацію райфінвідділу. Виготовлення горілки дозволяється на таких умовах: половина продукції, яка буде виготовлена, повинна надійти в рахунок держави в РФО, а інша – виробнику... Особи, що не мають дозволу на виготовлення самогону, будуть оштрафовані до 100 марок.

Претор райуправи Гайдауцу

Зав. райфінвідділом Кудик

Секретар райуправи Назаров» [22].

Якщо на «німецьких» територіях вирішення «єврейського питання» означало поголовне знищення людей цієї національності, то в Північній «Трансністрії» єврейські гетто проіснували всю війну. Тут навіть певним чином дбали про виживання їхніх в'язнів, точніше, не забороняли його. Зокрема, в Могилів-Подільській примарії існував комітет єврейської праці, котрий сприяв забезпеченню працюючих євреїв харчуванням – в'язням видавали по 2 кг пинти на кожного члена сім'ї [23]. У Бершадському та Могилів-Подільському гетто діяли лікарня і аптека [24]. Жмеринське гетто мало дитячий садок та школу-десятирічку [25]. На території «Трансністрії»

було створено Бершадський, Брацлавський, Могилів-Подільський, Мурафський, Соколівський, Тиврівський, Шаргородський єврейські дитячі будинки [26]. Гетто «Трансністрії» мали можливість користуватись підтримкою Міжнародного Червоного Хреста, «Джойнту» та єврейської общини Румунії, особливо після поразки німецьких армій під Сталінградом [27].

«Надмірний» лібералізм румунських союзників стосовно євреїв не знаходив схвалення німців. Так, у листі до служби безпеки рейху від 14 січня 1942 року імперський радник Ф. Шмідт доповідав: «Румунський уряд на своєму кордоні, який знаходиться в 35 км від Вінниці, зібрав 60000 євреїв, що становить украй небезпечну силу ворожого шпіонажу й саботажу, а також є розповсюджувачами епідемій та інфекційних захворювань...

Необхідно краще охороняти кордон або запропонувати румунському урядові так вирішувати єврейське питання, як це робиться в німецькій зоні...» [28].

Проте на території, підпорядкованій румунській адміністрації, здебільшого дотримувалися правила: євреїв масово не розстрілювати...

Якщо німці прихильно ставилися до фольксдойче, то румуни певний лібералізм проявляли до молдавського населення. Якщо гітлерівці нещадно карали за найменше порушення кожного підозрілого, то в румун за аналогічну провину жертва могла і відкупитися або зазнати м'якшого покарання...

Однак *найсуттєвіші розбіжності між румунами та гітлерівцями існували з приводу вивезення робочої сили в Німеччину*. Румунська сторона вважала, що брак робочих рук відчувається саме в неї, зокрема в «Трансністрії», котру належало поспішно освоювати і належним чином експлуатувати, щоб максимально скористатись усіма її багатствами, а тому забороняла будь-яке вивезення звідси працездатного населення, розглядаючи його як своїх підданих. У Держав-

ному архіві Вінницької області зберігся документ, датований 11 квітнем 1942 р., що підтверджує це, – розпорядження префекта Могилівського повіту «не видавати віз на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів, оскільки в Трансністрії відчувається нестача робочої сили» [29].

Щоб нівелювати цей дефіцит, у «Трансністрію» було насильно депортовано значну кількість мешканців сусідньої Чернівецької області. Так, з одного лише Новоселицького району – 4560 чол. [30]. Майже 40000 чол. (в основному єврейської національності) – із самих Чернівців [31]. Масово депортувались євреї з Бессарабії.

Цікаво, що робітники з Північної «Трансністрії» не вивозилися насильно навіть у Румунію. Дешевою робочою силою тут стали радянські військовополонені. Причому як раби: 4 серпня 1942 р. бухарестське радіо повідомило, що «землевласники, які потребують робітників на зимовий період, повинні з'явитися у місцеві сільськогосподарські управління і подати до 15 серпня заявки про кількість необхідних робітників, які будуть їм виділені із числа полонених» [32]. (Слід сказати, що радянські військовополонені використовувались не лише у сільському господарстві. В Румунії «на вугільних шахтах навесні 1942 р. працювало більше тисячі військовополонених, а у серпні – грудні їх кількість збільшилась ще на 1155 чоловік» [33])...

Усе місцеве робоче населення Північної «Трансністрії» румунські власті використовували для потреб власної економіки та особистого збагачення, не переміщуючи його з обжитих місць. І, мабуть, у цьому мали рацію. Так, південь Вінницької області – це чи не найкращі в Європі чорноземи, розвинуте буряківництво, тваринництво, харчова промисловість. Відривати ж споконвічних землеробів від свого ремесла і зставляти їх виконувати невластиву для них роботу було б просто безглуздо. Тому було збережено колгоспи як колективні общини, профтехосвіту.

Зокрема, восени 1942 року губернаторство «Трансїстрїї» відкрило в низці населених пунктів «практичні державні школи», а у Верхівці, Могилеві-Подільському, Балті – земельні технікуми, у Шпикові – ремісничу школу [34].

Була проявлена турбота про підвищення кваліфікації робітників промислових підприємств як способу поглиблення ефективності експлуатації. Так, у лютому 1943 р. претори районів отримали розпорядження, в якому говорилось:

«Будьте добрі вжити термінових заходів, щоб усі підприємства, розташовані на території вашого повіту, негайно організували короткотермінові практичні курси для підготовки і підвищення кваліфікації некваліфікованих робітників, які працюють на цих підприємствах» [35].

Працювати ж зобов'язували усіх. Як в селах, так і в містах.

Масово залучалось населення, а також невільники численних єврейських гетто, до виконання робіт, що потребували чималих затрат людської праці. Наприклад, під час будівництва дороги від станції Немерче до однойменного села сюди зганялась чи не вся людність Копайгородського району.

«Яких тільки знущань не зазнав народ на цьому будівництві. На роботу гонили раннього ранку. Робочий день тягнувся з 3-х годин ранку до 10-ї вечора під суворим наглядом. За будь-який ухил від роботи били... Найбільшим катом був сам претор Іон Воде та його прибічники: комендант Мігуца та жандарм Бугай. Немало жертв забрало будівництво... Троє людей було розстріляно. Багато жінок та дітей захворіли від непосильної праці» [36].

Враховуючи заслуги адміністрації диктатора Й. Антонеску перед нацистським рейхом, гітлерівці до пори – до часу стримувались від глузу над своїм лакузою. *Тому заборона на вивіз робочої сили із «Трансїстрїї», зокрема з її північної частини, діяла і виконувалася допоки існувала сама провінція*

– до 29 січня 1944 року. (Тоді з волі німців її цивільна адміністрація була замінена військовою на чолі з генералом Потоп'яну, фактично повністю контрольованою відступаючими гітлерівцями). За час існування «Трансністрії» з її північної частини до Німеччини виїхали хіба що одиниці добровольців. Решта (всього 1388 чол.) були депортовані в рейх у лютому – першій половині березня 1944 р., коли тут ще встигли погосподарювати німці (з Бершадського району – 20 чол., Брацлавського – 350, Крижопільського – 112, Могилів-Подільського – 37, Томашпільського – 5 і т. д.). Досягти більшого гітлерівці не зуміли.

Так жадібність одного агресора вберегла від насильницького вивезення на каторгу десятків тисяч людей іншим...

Не дивлячись на певні відмінності в окупаційній політиці, обидва агресори залишились у пам'яті подолян як відверті грабіжники та насильники, новітні колонізатори та рабовласники.

Джерела та література:

1. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.) / Под общей редакцией Е. А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – С. 211.
2. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – R 58 / 10005. – F. 12 – 14.
3. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – К., 1995. – Т. 1: 1939 – 1953. – С. 155.
4. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22 / 205. – F. 16.
5. Держаний архів Вінницької області (далі: ДАВіО), ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 63.
6. ДАВіО, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 5.
7. Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. / В. Щетніков // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держкомархів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 829.

8. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 227, арк. 11.
9. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 235, арк. 15.
10. *Зінько Ю. А., Григорчук П. С.* Особливості функціонування навчальних закладів Вінниччини в період нацистського режиму (1941 – 1944 рр.) / Ю. А. Зінько, П. С. Григорчук // Наукові записки. Історія / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 7. – Вінниця, 2004. – С. 133.
11. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 64, арк. 30.
12. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 230, арк. 50.
13. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 107, арк. 14.
14. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 227, арк. 11.
15. ДАВіО, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 12.
16. ДАВіО, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 28.
17. ДАВіО, ф. Р – 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 19.
18. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 19.
19. *Щетніков В.* Одеса під час фашистської... – С. 829.
20. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 112.
21. Не дозволялось виготовлення горілки тільки з цукрових буряків (ДАВіО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 53).
22. ДАВіО, ф. Р – 1644, оп. 1, спр. 1, арк. 85.
23. ДАВО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 308, арк. 9.
24. *Винокурова Ф. А.* Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми / Ф. А. Винокурова // Архіви України. – 2001. – № 4 – 5. – С. 120.
25. ДАВіО, ф. Р – 6121, оп. 3, спр. 9, арк. 2, 3.
26. *Винокурова Ф. А.* Протистояння особистості... – С. 121.
27. Там само; – С. 120.
28. Російський державний військовий архів (далі: РДВА), ф. 1323, оп. 2, спр. 230, арк. 3, 4.
29. ДАВіО, ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 110.
30. Державний архів Чернівецької області, ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 6, арк. 63.
31. Там само; – Арк. 33.
32. РДВА, ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 591.
33. *Загорулько М., Юденков А.* Крах плану «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупиро-

ванної території ССРСР. – Изд. 2-е, пер. и доп. – М.: Экономика, 1974. – С. 342.

34. ДАВіО, ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

35. ДАВіО, ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 10.

36. ДАВіО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 22.

*Анастасія Рогозовська-Косунець,
Іван Романюк*

РОЛЬ МОЛОДІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ У ВІДНОВЛЕННІ ДОНБАСУ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944 – 1950-ті рр.)

Стаття присвячена окремим аспектам залучення молоді Могилів-Подільського району до закладів освіти системи трудових резервів Сталінської та Ворошиловградської областей у повоєнні роки (1944-1950-х рр.).

Ключові слова: *Міністерство, трудові резерви, школа, фабрично-заводське навчання, молодь, район, мобілізація, професійно-технічна освіта, Донбас.*

Сьогоднішня війна Російської Федерації проти України спричиняє масові руйнування людських доль, державної та приватної інфраструктури, знищує підприємства багатьох галузей економіки та культури. На відбудову завданих збитків, відновлення пошкоджених, а то й знищених, підприємств та об'єктів різної інфраструктури підуть десятки років. І вже сьогодні постає питання на чії плечі ляже тягар відбудови? Аналогічні питання завдавали собі покоління людей, що вижили в горнилі Другої світової війни на теренах нашої держави і бачили на власні очі масштаби руйнувань.